

NYELVJÁRÁSI ADATOK

Nyelvi, nyelvhasználati emlékeim szülőfalumból, Felsőnyárádról

Több helyen is foglalkoztam már Felsőnyárádról származó nyelvi emlékeimmel. Ezek egy része saját kutatáson alapuló tanulmány vagy nyelvjárási szövegközlés, másik részük valóban az emlékeim felidézése. Ezen a helyen a legkorábbi nyelvi emlékeimről, a tulajdonnevekről, a legemlékezetesebb munkafolyamatokról, játékokról és néhány frazeológiai egységről írok.

Nevek. A tulajdonnevekkel kapcsolatban a mából visszatekintve azt látom, hogy a jeltárgy és a jel kapcsolatát teljesen természetesnek fogadtam el. Mivel kicsi volt akkor még a mozgásterem, egyértelmű volt, hogy a *Bárná bácsi*, *Érzszi*, *Julia*, de *Érzsike néni*, *Juliska néni* melyik felnőtthöz tartozik. Egy esetben a testvéremmel csak a bácsit ismertük név szerint (*Károj bácsi*), akkor úgy segítettünk magunkon, hogy a feleségét egyszerűen *Károj néni*-nek szólítottuk. Azt is láttam, hogy aki nekem *Bárná bácsi*, az más gyerekeknek *tánító úr*; aki nekem mint játszótárs *Iréнке*, az otthon a családjában *Irény*, és ha én valakit *Piroská néni*-nek szólítottam, az édesanyámnak *Szabóné asszony* volt. A használaton való elgondolkodás mennyi pragmatikai, szociolingvisztikai problémát takart öntudatlanul? Miért *Pircsi* az egyik lány beceneve, miért *Piri* vagy pláne *Pipi* a másik? Miért, hogy az egyik minden helyzetben *Piroská*, a másik egyszerűen *Piros*? Miért lesz egyik *Béla*-ból *Béci*, a másiktól *Bélus* vagy egyenesen *Béluská*? Vagy miért marad egyszerűen *Béla*? Még rejtélyesebb volt, hogy aki *Bözsi* vagy *Pöstu*, az „tulajdonképpen” hogy lehet *Erzsébet*, illetve *István*.

A nyelvi eszközökkel kapcsolatos legkorábbi emlékem is egy név, annak a játékbabámnak a neve, amire mint tárgyra nem is emlékszem, csak a nevére: *Kati baba* volt. Kati baba velem volt akkor is, amikor az emlékeimben felötlő legkorábbi tavaszi napon, két-három éves koromban nagy élvezettel járkáltam az udvaron mezítláb. Ötéves korom körül is nevek tűnnek fel: *Sámu* volt a kutyánk, „aki” a háború áldozata lett (egy falubeli azzal lőtte agyon, hogy az ágyúzástól és a lövöldözéstől úgyis meg fog veszni); a *Misi málác* egy szép mangalica *sűdő*

volt, a *Biri bár*i játszótársa, aki miatt leestem a *pádrájáró*-ról 'lépcsőről', mert a *pád*-ról 'padlásról' én szoktam volt *ocsú*-t hozni neki.

Öt évvel fiatalabb *Káti* testvérem szombat hajnalra született, vasárnap már meg is keresztelték, gyorsan kellett nevet választani. Jóval később édesanyám elbeszélte, hogy titokban arra számított, édesapám az ő nevét (*Lenke*) fogja javasolni. Most is előttem van, ahogy édesapám az ő családját ábrázoló képhez és az anyai nagyszüleim esküvői képéhez hajolva azt mondta, hogy legyen a gyerek a két nagyanya után *Katalin Gizella*. Érdekes, de arról sosem esett szó, hogy az én második nevemül adott *Katalin*-nak (én ugyanis az első személyazonossági igazolványom kiállításáig, ahova kettős keresztnévet akkor nem vezettek be, *Ágnes Katalin* voltam), volt-e köze az anyai nagyanyám, Simon Katalin nevéhez. Egy szelíd tyúkunk *Zsuzsi* névre hallgatott, egy kismalacunk, mivel egyedül maradt meg (a koca agyonnyomta a többit), *Étyke* lett, és *értett is a nevé*n. A következő példám átmenetet képez a tulajdonnév és a köznév határán, amennyiben egyetlen jeltárgya volt. Virágos köténykémnek *mākszēm*kötő volt a „neve”, ami a kicsiségét érzékeltette.

Már iskolába jártam, amikor észrevettem, hogy egyes keresztnévvel kapcsolatban asszociációim támadnak. Édesapám keresztnéve (*György*) mindig nap-sugaras tavaszi reggelt idézett fel; a szomszéd nénit *Hērmin*-nek hívták, ez a *surc*-ot, a Felsőnyáradon férfiak és nők által is hordott, durva vászonból készült, vagy eredeti színében hagyott, vagy sötétkékre festett, csak otthon, a piszkosabb munkához hordott *dērēkās* kötő-jét idézte fel bennem. (A szomszéd nénit gyakran láttam surccal a derekán! György-nap tavasszal van! Tehát ugyanaz az eset játszódott le, mint a *Magánhangzók szonettje* esetében a betű és az ábécés könyv megfelelő színű lapja között.) Ezeket az ötleteimet szüleim és testvéreim nagy nevetésekkel honorálták.

A nevekkel kapcsolatos tapasztalataimat sehogy sem tudtam össszhangba hozni az iskolában tanultakkal: mi a király családneve (kivétel ugye *Hunyadi Mátyás*, ez teljesen világos volt), miért nem családnev az *Árpád-házi*? Miért van a pápáknak csak egy neve? Ezekkel és hasonló kérdésekkel ostromoltam elsősorban édesanyámat, akivel mosás, mosogatás, takarítás alatt volt időnk ilyen társalgásra, de sajnos, az engem foglalkoztató kérdések többnyire megnyugtató válasz nélkül maradtak. (A pápák nevével kapcsolatban volt egy érdekes információ. Mivel a Magyarországon megrendezett eucharisztikus kongresszus évében, 1938-ban születtem, édesanyám sokat mesélt az akkori eseményekről. A későbbi XII. Pius pápa akkor még Eugenio Pacelli bíborosként Magyarországon járt. A rádióban is közvetítették a kongresszuson történeteket. A sporteseményeket abban az időben a legenda híró rádiós, Pluhár István közvetítette. Így született a vicc: ha Pluhár közvetítené a nagy körmenetet, biztosan mondaná: „Pacelli, Pacelli, hogy viszed azt a keresztet?” És nekem itt volt az új probléma: hogy és miért lesz *Pacelli*-ből *Pius*?)

Az is sokat foglalkoztatott, hogy miért világos az *Iboj* (< *Ibolya*), a *Rózsi*, miért nem ilyen a *Borbála*, a *Katalin*, a *György*, a *Sándor*? Miért lehet az, hogy az első kettő „név is, meg szó is”, a további négy „csak név”? A saját nevemre édesanyám megadta a közkeletű — igaz, hogy téves — magyarázatot: az *Ágnes* az *Agnus Dei*-ből származik, tehát 'Isten báránya'. Erre szinte büszke voltam, pedig nem szerettem kezdetben a nevemet, mert a hasonló korú gyerekek közt én voltam az egyedüli *Ágnes*.

Az első elemiben — ami nekem 1945 januárjától júniusig tartott — megtanultuk leírni a saját nevünket és az iskolatársakét. A magam nevében bajom volt az ipszilonos írással, miközben semmi problémát nem okozott a *j*-s és az *ly*-os szavak írása. Egyik osztálytársam családneve a kiejtés szerint *Sós* volt, és valószínűleg felháborított, hogy *Soós*-nak kellett írni. Az egyik fiú családneve *Bondzsér* (a falusiak ejtésében *Bundzsér*) volt. Sehogy sem bírtam megérteni, hogy miért nincs saját betűje a *dzs*-nek. Azt hiszem, tapasztalat alapján én már akkor eldöntöttem az affrikáta-vitát.

Munkák. A felnőttek munkájából emlékezetesek számomra a kertben az *ültetés* (krumplié, kukoricáé, napraforgóé), a *gyomlálás* (ebben egész kisgyerekkoromtól részt vettem), a *kápálás*, *krumpliásás*, *kukoricátörés*, majd már a *fojosón* vagy a *nyárikonyhábá* a *fosztás*. Ez utóbbi nemcsak munka volt, de közösségi alkalom is. A *kukoricá* közt talált *gyenge csövet* a *spárhét párásán* rögtön megsütötték, vagy erősebb, morzsolt szemeket megfőztek. Ezek csemegének számítottak. A legnagyobb nyári munka az *aratás*, *hordás*, *gépelés* 'cséplés' volt. Amikor a *gabonát vakták a kepesék*, nyomukban jártak a *márokszedők*, akiknek a ruháját a *surc*, karját a gabona szúrásától a *kárvás* védte. A *márkokát* a *márokszedő* rakta a már földre fektetett *kötélbe*, de *kévébe* másik aratómunkás kötötte, a kévékből *rakták a keresztet*, s nagyon tetszett nekem, hogy a legfelső kéve neve a *pápjá* volt. Ehhez természetesen tudni kell, hogy készül a kereszt: a földre tettek egy kévét, erre négy oldalról a *fejével* 'a kalászos részével' a közép felé váltakozva négy-négy kéve jött. Ennek a rakásnak a tetejére úgy illesztettek fel egy kévét, hogy egy kicsit szétzilálták a kalászos végét, és a torzsával felfelé az egymás felé fordított kévék fölé nyomták, mint egy esernyőt. És valóban azt a célt szolgálta, hogy *há az esső kint érne a tállón a kereszteteket*, ne ázzanak be.

A levágott és keresztbe rakott gabona után a *tállón* még mindig maradtak elhullt kalászosok, ezeket a *brúgó* segítségével *húszták össze a kereszték tövébe*, ez volt a *káparék*, ebből a napi munka után valami *hätiruhábá* kötve vittek haza az *ápróléknak* 'baromfinak'. A *hätiruhá* lehetett *hámvás*, ebből *bátut* kötöttek, de lehetett a *bäturuhá trácskos* is. Ez annyiban különbözött a *hámvás*-tól, hogy a négy csücskén kb. félméteres *láb* 'vászonkötél' volt, amivel megnövelték a *hätiruhá* befogadó képességét. Láttam olyan asszonyt (a *hätiruhá* és a hazacipelés csak női munka volt), aki a hatalmas *bätu* alatt szinte nem is látszott. Mivel a *brúgózás* után még mindig maradt *elhagyott kälász a tállón*, ezeket összegyűjteni, *bü-*

záfejezni, a gyerekek dolga volt. Csak ezután engedték a *tállóra á libā*, és még azok is találtak maguknak *szēmet* 'gabonaszemet'.

A *tállón* felállított *kērészteket behortāk á portāra*, mert a *gépelés* 'cséplés' mindig ott történt. Ehhez tudni kell, milyen volt egy tipikus nyárádi *portā* gyerekkoromban. A lakóházat az utcától *kerítés* választotta el. A gyalogos bejárásra a *kiskāpu*, a *szekerrel* való behajtásra a *nātykāpu* szolgált. A *kerítés* és a lakóház között volt a *kiskert* 'virágoskert', a lakóházzal szemben, a telek másik oldalán volt a *kút* és a *nyārikonyhá*, a ház folytatásaként, sokszor *ēgy hāj alatt* 'egy tető alatt' volt a tehén- és lóistálló, az *ól*. A *disznóól* és a *tyúkól* csak ezután következett. Sok *porta* tartozéka volt a *csūr*, általában merőlegesen a lakóházra, vagyis párhuzamosan az utcával, átjárást biztosítva hatalmas kapuival a *nātykert* 'veteményeskert' felé. A *csūr* és a *nātykert* között volt a *kāzlāk* helye, ide *hortāk be āz életēt, ráktāk kāzālbā*, és várták, hogy a portáról portára járó *tūzesgép elgēpējjen*. A cséplőgép három egységből állt. Az első volt a traktorra emlékeztető motor, a *gőzgép (māsinā)*, ez húzta egyik helyről a másikra a másik két részt, és a cséplésnél ez szolgáltatta a hajtóerőt. A második egység volt a *dob*, nagy szögletes alkotmány. Munka közben ennek a tetején állt egy nő, a *kévevāgō*, aki *sállō*val vagy éles késsel elvágta a *kévehānyō* által vasvillával odadobott kévén a kötelet, mellette állt az *ētetō* (mindig férfi), aki a szétzilált kévét kalászával lefelé beeresztette a dobba. Ez veszélyes munkafázis volt, könnyen esett meg a baj, mint azt a Nyárádon is ismert nótá is mutatja: *Gépész urám, ājjon el ā māsinā / Horvāt Jolāny belēesett ā dobba...* A *dob* választotta szét a *szēmet* és a *szālmāt*, szórta ki a *pějvāt* vagy *tōrekēt*, amit aztán a *pějvāhordō jānyok* vittek el a gép közeléből. A *szēm* a *dob* nyílásaira erősített *zsākogbā fojt*. *Māzsālās* után a *kāmārābā* álló nagy *hāmbārok* szolgáltak tároló helyül. A cséplőgép harmadik része volt az *elevātor*, ez vitte fel az elcséplelt szalmát az egyre magasabb kazalra, ahol a *kāzālrākōk* egyengették el. Ezekre a munkákra meghívták a segítőköt, akiknek kijárt a viszontsegítés, és a napszamosokat, akik fizetséget kaptak a *munkāér*.

Ezt a fontos eseményort azért idéztem fel, mert évtizedek óta városban élve nincs valóságos, eleven kapcsolat a gabonával végzett munkával. Nem érdekelem közvetlen közelről a vetés sarjadását, *kāszā ālā érēsēt*, a *szēm hāmbārbā* kerülését, őrlését. Minden évben szomorú meglepetésként élem át, hogy mindehhez nincs már közöm. Az aratás és a cséplés volt talán a legnehezebb munkája a parasztembernek, mégis valami megfoghatatlan öröm és derű hatotta át azokat a hosszúra nyúlt, munkás napokat.

Emlékezetes a szüret is. A nyárádiaknak két helyen volt szőlője. A *Kōvāgō* nevű kis csonka kúp alakú (vulkanikus?) hegyecske egyik oldalával a hegyvonulathoz támaszkodott, és déli meg nyugati lejtőjén sorakoztak a szőlőparcellák, alattuk és felettük általában gyümölcsfák voltak. Ezt ismertem, mert a mi szőlőnk is itt volt, ismertem sok parcella tulajdonosát is. A másik sokáig ismeretlen volt, és nagyon titokzatos is: a *Kāzāji szőlō* nem is látszott a faluból, messzebb

volt, a Sajó völgyét a Szuha völgyétől elválasztó dombsor Sajókaza felé eső részén. Az utolsó *kötés* és *kápālās* után *begerebjészték* a szőlő sárga homokját, hogy meg lehessen látni, ha valaki bement volna a *tőkék* közé. A *kerülő* is őrizte a szőlőt. A szüret előtt kimosták a *vödreket*, a *puttonyokat*, a *lēhot*, 'kis dézsára emlékeztető, hordóra való tölcser't, *mëkfenték a késéket*. *Kikénészték a hordókat*. A szüretelő edényekkel megrakott szekerekkel indultak a férfiak a *Kővágóra*. A szekérút hosszabb volt, mert kerülni kellett a *Kelecsényi-patak* hídja felé az *Árádvámba*. Az *Árádvány* egy dülő neve, térképeken *Radvány* alakban is szerepel. Az asszonyok és a gyerekek a Szuha partján vivő gyalogúton mentek ki a szőlőbe, itt a patakon egy *pálló* vezetett át, két gerenda egymáshoz kapcsolva. Az egyik oldalán volt valami korlátféle is, de az sokszor hiányzott. A szüret során az asszonyok-lányok késsel vágták le a *fillengéket* 'fürtöket', *vödërbe* gyűjtötték, ha tele volt, a *puttonyosok* után kiabáltak. A puttonyos figyelmeztetésére szolgált egy kis rigmus, amit a helyi népetimológia szerint használtak: *Puttonyos! Itt a góré, itt ugross!* Nálunk nem ismerték a korán érő szőlőfajtát jelentő *gohér* szót, ezt helyettesítették a 'kukoricaszár' jelentésű és ismert *góré* szóval.

Játékok. A kislányok vagyis én is *bábásztunk* 'babával játszottunk'. Cserélgettük a *báburongyot*, ebből csináltuk, esetleg varrtuk a *bábáruhát*. A *kapó* 'öt kavicsal játszott feldobós játék', a kavics elejtése hiba volt, tehát a másik játékos folytathatta. A kapó mellett volt egy olyan játék is, amit nem kavicsal, hanem a tenyérbe felmarkolt homokkal játszottunk. A homokot feldobtuk, és a kézfejet felfelé fordítva kaptuk el. A kézfejről a maradékot újra feldobtuk a levegőbe, és a visszahulló, már nagyon kevés homokot megint tenyérrel kaptuk el. Ezeket a fázisokat ütemesen a következő mondóka kísérte: *Ennyi tetyű vót a fejembe, / ennyit anyām kiszédett, / ennyi márád ['maradt'] benné.*

A *poklozās* vagy *pokol* 'ugróiskola' öt vagy nyolc féllábas ugrásból álló változata, miközben a játékos lapos követ vagy *cserepdárabot* rúgott egyik mezőből a másikba. A játék onnan kapta a nevét, hogy a játékostól legtávolabbi két mező neve *pokol* és *mëny* 'menny', ahol viszont a játékos két lábon ugorva fordult vissza. Ha a játékos a vonalra lépett, vagy a vonalra rúgta akaratlanul a *cserepét*, az volt az *ick*, ekkor a másik játékos állhatott be a játékba. A fal melletti *lábđázās* 'labdaiskola' is kedvelt volt. A kapó-, a labda- és az ugróiskolánál a nagyon sikeres játékos a többiek igyekeztek zavarni, és hangosan kiabáltak: *Fogd el bábonyá! Fogd el bábonyá!* Ha valamelyik nagyobb, jó hangú lány elkezdte énekelni a *Körbe āl egy kisjānyka* kezdetű dalt, a kislányok körbe álltak egymás kezét fogva, a kör közepén álló kislány a dal végeztével valakit kiválasztott, és helyet cseréltek. Ehhez a körjátékhoz több dal is tartozott, tehát többször is lehetett helyet cserélni.

A fiúk játékaik közül a *brige* vagy *brigézés* 'bige/bigézés' volt az egyik legnépszerűbb, ezt megbeszélte szabályok alapján játszották. A kidobás helyétől számított lépésekkel mérték az eredményt. Ez után az éppen soros játékosnak

azon a helyen, ahol a két végén hegyesre faragott *brige* leesett, joga volt a kilökő bottal a *brigét* felpattintani a levegőbe, és minél többször megütni, majd minél távolabbra elütni, a távolságot jelentő lépéseket az ütések számával beszorozták. A nyertes az volt, aki több lépést számlált.

Elsősorban fiúk játszották a *ráblócskát* is, ez volt a helyi neve a rabló-pandúr néven közismert játéknak. Több csoportos játék is viselt *-cska/-cske* képzős nevet (vö. *kergetőcske*, *bújócska*, *lészorítócska*), tehát érvényesült az analógia.

A fiúk egyébként szerették a szaladgálós játékokat, ilyen volt az, amikor egy körülbelül 40 cm átmérőjű, nehezebb vaskarikát egy piszkavasra emlékeztető vasbottal toltak maguk előtt. A karika az egyensúlyát csak futás közben őrizhette meg. Hajlós vesszőből készült a *bákszeke* nevű játék. Ennek nem volt kereke, hanem két oldalán egy-egy behajlított vesszőn ugrált. Mintha sose unták volna meg vele a szaladgálást!

A *vízpuska* a *bérég* 'bürök' üreges szárából készült, benne egy dugattyúszerűen működő felszívó-kitoló eszközzel. Élvezettel szívták tele a vízpuskát a *kápitāvizés hordóból*, és *fröcskelték* velé a sikítózó *jányokat*.

Közös játék volt a *métá*, de ezt az iskolában tanította meg „könyvből” édesapám, Szoboszlai György. A játék hosszú ideig nagyon népszerű volt a gyerekek körében.

A lányok és fiúk a *lészorítócska* nevű játékot is együtt játszották. A *métához* hasonlóan ez is csoportos labdajáték, és az a lényege, hogy a szemben álló csapatok arra törekszenek, hogy a másik csapatot *lészorítsák* a játéktérről azzal, hogy az eldobott labdát minél inkább a másik csapat közelében kapják el. Két kézzel, jobb, illetve bal kézzel elkapott labdával egy, két, illetve három lépést tehettek az ellenfél felé, ahonnan nagyobb volt az esély elfoghatatlan labdát dobni.

A *bújócska* a hunyó és az elbújtak versengése volt, hogy ki tudja egy kijelölt helyen hamarabb kiütni a másikat. A hunyó igyekezett ettől a helytől nem nagyon eltávolodni, mert ha az elbújtak egyikét meglátta, annak joga volt a hunyót kiütni, ha elsőnek ért a kiütés helyéhez. Itt azt kellett kiáltani, hogy *upěca*, *upěca*!

A *hintá* bárhol felköthető volt faágra, gerendára, nagyobb lányok és fiúk is szívesen hintáztak. A közkeletűen libikóka, nálunk *bállóká* névre hallgató játék is kedvelt, egyszerűen kialakítható volt: vastagabb fatörzsre keresztbe fektettek egy szál deszkát, és azon billegett két gyerek le-fel. Anakronisztikusan megjegyezve ez ugyan messziről nem volt eurokonform, de nem emlékszem, hogy baj származott volna a *bállókázásból*.

A könnyen sírva fakadó gyereket, akinél hamar *eltört a mécsés* (ez már átvezet a frazeológiai egységeket bemutató válogatáshoz!), *rívó*, *picsogó*, *kerek alá csikkantó* ütemesen ismételt kis rigmussal csúfolták ki.

Néhány frazeológiai egység. A *tisztāba kel*, *tisztāba fekszik* fordulatot akkor használták, amikor valakinek a helyzetéről, állapotáról folyt a beszélgetés megállapítva, hogy mi baja lehetne, minden rendben van körülötte. Ha a vendégek a

kínálás (evés-ivás) után rögtön szedelőzködni kezdtek, az indulást így kommentálták: *No most elmontháttjuk: ettünk még mēntünk*. Ha a háziak észrevették, hogy valaki érkezik, megállapították: *Győ váláki, hoz válámit*. De ilyenkor azt is lehetett mondani, hogy *csörög á szárká, vendég gyön, billég á farká, legény gyön*. A látogató, ha éppen csak benézett, azt mond(hat)ta: *Ép cság betápostám. Úti cifrá, házi rondá* az a nő, aki otthon nem ad magára, de ha az utcára kilép, *kivá-kárjá mágāt a kozbúl*. A mosogatás nemszeretem munkájára így biztatott egy állandó fordulat: *Délbe örömmel, este körömmel*. Ha valami árunak, szemes terménynek a bőséges mérésére utaltak, akkor használták a kicsit csúfolódó *tetejével, mind Bódvān āz áluttej* fordulatot. Ha valami sehogy sem akart sikerülni, kibontakozni, megtörténni, a következő rigmust mondták (a reformátusok): *Kismise, nāgymise, ēgyeb még sēmmi sē*. Ugyancsak a reformátusok mondták a szentmise akkor még latin szövegének „fordításaként”, hogy amikor az úrfelmutatáskor az ostya után a pap a bort is felmutatja, azt mondja: *Lāssātok, lāssātok, de nem ihāssātok*. (A mondatban a *-t* végű igék itteni kijelentő módjával!) Kis kacér rigmus utalt a csapodárságra: *Áz én szēmēm āzér kerek, āhányāt lát, ānnyit szeret*. Valamilyen dolog véget értekor a *végē, libágége!* felkiáltás hangzott el. A tán-cos multság végét az jelentette, hogy a banda rázendített a Rákóczi-indulóra, vagyis *húzzāk mā ā vākpālīt*. Enyhe káromkodásnak számított *āz íz ēgyēm még*. A gyerekeket azzal ijesztgették, hogy *elvisz ā norā*. Ha arra akartak utalni, hogy valami (pénz, élelmiszer vagy készlet bármiből) elfogyhat, megállapították, hogy *kopik, hā fogdosik*, azaz ha használunk belőle, egyre kevesebb lesz. A *kārész, kūrész, āhogy lēs, úgy lēs* a belenyugvás „jelszava” volt. Aki peckesen, nagy léptekkel haladt az úton (*ā tőtēsēn*), az *veri ā tiszpālīt*. Az ÚMTsz.-ban még mindent nem ellenőrizhettem, de nem is mindent találtam meg (például *bállóká*). A *tiszpāl* szóval kapcsolatban egy 19. századi emlékiratban találtam utalást, de a leírás nem szolgál pontos információval. Csak az látszik biztosnak, hogy a sütőkemencéhez kapcsolódó üreget lefedő vaslemez volt (Fábry János: Emlékirataim 1: *Gömörország* 8/4 [2007]: 58).

A magyar falu élete óriási változáson ment át. Értékrendjét, külsőségeit már csak az emlékezet vagy néhány fotográfia őrzi. Nyelvhasználata ki van téve a médiumok erőteljes hatásának. Bármennyire is sajnálom én személyesen, hogy születésem helye abban az állapotban, ahogy megismertem, már csak a nyomai-ban és az emlékezetben él, el kell fogadni a megmásíthatatlan helyzetet, de arra még lehet törekedni, hogy a menthető megőrizzük a jövőbeli kutatás számára.

KORNYÁNÉ SZOBOSZLAY ÁGNES

Egy 1841-ből származó Nógrád megyei nemesi összeírás dialektológiai vizsgálata

1. A tanulmányban egy 19. századi Nógrád megyei nemesi összeírás család-, kereszt- és helynévanyagának dialektológiai vizsgálatát végzem el. Célom egyrészt az, hogy igazoljam, a vizsgált dokumentum nyelvjárás-történeti forrásnak számít, továbbá a conscriptio által nyújtott adatokból megpróbálom rekonstruálni a 19. századi Nógrád megye területén élő emberek nyelvjárásának, a palóc nyelvjárásnak egyes jelenségeit.

A vizsgált forrás egy a Nógrád Megyei Levéltárban található, 1841-ből származó dokumentum, amelynek címe: „A megyei nemességnek betűszerinti összeírása — 1841ik évben”, jelzete: NML IV/h. A dokumentum 56 oldalon 3997 személyt vesz fel, akik a felmérés idején Nógrád vármegye területén éltek 257 településen. A személyek az 1841-ben szavazattal bíró kis-, köz- és főnemesek.

Kutatásom során egy írott forrásdokumentum adataiból próbálok következtetni a dokumentum születésének idején és helyén érvényben lévő nyelvi jelenségekre. A dokumentum jellegéből fakadóan szinte kizárólag a hangtani sajátosságok vizsgálatára nyílik lehetőség. Mielőtt az egyes jelenségek típusaira és jellegére rátérnék, fontos szót ejteni néhány módszertani problémáról.

Felmerül a kérdés, hogy az összeíráskor megjelenő nemesek és az ő adataikat lejegyző scriptor vagy sriptorok mennyire törekedtek arra, hogy az összeírt személyek nevét vagy azok lakóhelyeinek nevét nyelvjárás alakban örökítsék meg, vagy éppen kerülni igyekeztek az egyes nyelvjárás elemeket. A sriptorok művelt emberek lévén egyfelől valószínűleg egy nyelvjárások feletti nyelvváltozat használatát próbálták követni, másrészt sokszor megpróbálták hűen visszaadni a kiejtést, hiszen ez több esetben elengedhetetlen lehetett, főleg a lakóhelyek azonosításában (GRÉCZI-ZSOLDOS 2007: 35). Az adatokat lejegyző kéz következtetését mutathatja, hogy néhány esetben az adott név (személy- és helynév egyaránt) két alakváltozatban szerepel, melyek közül az egyik nyelvjárás változat. Ezt a jelenséget azonban másként is lehet értelmezni. Tudván azt, hogy a palóc nyelvjárás ma sem egységes, és feltételezvé, hogy a scriptor a palóc nyelvjárások valamelyikét tekinthette sajátjának, következetesen járt el akkor, amikor adott (főleg hely-)nevek esetén következetesen ugyanazt az alakot rögzítette, máskor pedig (főleg családnevek esetén) — figyelembe véve a megjelent nemes kiejtését — eltérő alakváltozatú neveket írt le. Ehhez járulhat hozzá még az a tény is, hogy az 1841-es Nógrád megyei nemesi összeírás készítésekor több sriptort kell feltételeznünk, hiszen a nevek család- és keresztnév szerint is alfabetikus rendbe vannak szerkesztve, ami valószínűsít egy utólagos alapos átdolgozást. Ha feltételezzük, hogy a sriptorok a nyelvjárások feletti nyelvváltozat hívei voltak, egy

másodlagos átdolgozás feltétlenül hozzájárult a nyelvjárási jelenségek feloldásához, így azok az eredeti lejegyzésekben talán nagyobb számban lehettek jelen.

Ugyanígy fontos kérdés, hogy a nyelvjárási jellegzetességek birtokában az összeírásról kimondható-e, hogy az valóban a 19. század derekán élő nemesek társadalmi csoportjának nyelvhasználatát mutatja. Az először a DEME által bemutatott fej-kéz probléma alapján kétségbe vonható, hogy a vizsgált dokumentum szociolingvisztikai forrásnak tekinthető-e, hiszen a családnevek esetén külön kell választani a név elsődleges használójának, vagyis viselőjének és a scriptornak a személyét, és ezzel együtt az ő feltételezhetően eltérő nyelvi hátterüket (1953: 26).

A családnevek nyelvjárás-történeti forrásként való vizsgálata kapcsán meg kell jegyezni, hogy sokszor nem lehet egyértelműen eldönteni, hogy az adott név esetében a lejegyzés idejével azonos nyelvjárás-történeti kornak megfelelő adatról van-e szó. A tulajdonnevek körében ugyanis előfordulhat, hogy a lejegyzett alak egy korábbi nyelvváltozatról tanúskodik. Esetenként az is feltehető, hogy a név nem a lejegyzés területének, hanem egy másik nyelvjárási régióknak a jellegzetességét tükrözi.

Mindemellett problémát okozhat a helyesírási következetlenségek kérdése. A hangtani vizsgálatok esetén nemegyszer felmerül, hogy az adott jelenséget nyelvjárási sajátosságként vagy egyszerűen helyesírási pontatlanságként, felületességként kell-e felfogni. A legtöbb példát erre a magánhangzók esetén az ékezet megléte vagy alkalmazásának hiánya adja. Ha egy adott nyelvjárási jelenséget éppen az ékezet hiányával próbálunk magyarázni, kevés példa esetén azok bizonyító ereje kétségbe vonható. Ugyanakkor, ahogy arra HEGEDŰS ATTILA is rámutat, akad néhány fogódzó, amelyek segítenek a sokszor kétséges adatok megítélésében: a nyelvjárás mai állapota, a földrajzi nevek írásmódja a szinkrón és korábbi forrásokban, vagy éppen a jövevényszavak jellegzetességei (1986: 439).

2. A 19. századra nagyjából kialakult a nyelvjárási régióknak az a képe, amit a mai nyelvjárási atlaszok is mutatnak. Az egyes nyelvjárási területek határai ezt követően nagymértékben nem módosultak (vö. GRÉCZI-ZSOLDOS 2007: 15). A palóc nyelvjárási régiót jelenleg négy nyelvjárás-csoport alkotja. A négy részre való felosztásból is megfigyelhető, hogy eléggé tagolt nyelvjárási területről van szó, ennek következtében az egyes jelenségek is változatos képet mutatnak, amelyek közül leginkább a köznyelvi *a* – nyelvjárási *á*, illetve a köznyelvi *á* – nyelvjárási *ā* párhuzamai jelölik ki a palóc nyelvjárási régió határait (vö. KISS 2001: 282). Ennek fényében a komplex nyelvjárás-történeti vizsgálódásnak törekednie kell arra, hogy az eredményeket a régió kisebb egységeire vetítve értékelje, ahogy ezt GRÉCZI-ZSOLDOS ENIKŐ is teszi a „Nógrád vármegye nyelve a XVII. században” című doktori értekezésében (2007), igazolván ezzel azt, hogy már háromszáz évvel ezelőtt is megmutatkozott az egyes jelenségek régión belüli elkülönítése. Az általam végzett vizsgálat erre nem ad lehetőséget, mivel a for-

rásdokumentum jellege miatt viszonylag kevés adattal dolgozom. Célom nem az összes 19. századi palóc nyelvjárási jelenségnek és a Nógrád vármegyében használt nyelvnek a teljesség igényével való rekonstruálása, hanem annak bizonyítása, hogy a conscriptio animarumok nyelvjárás-történeti forrásként szolgálhatnak, illetve feladatomban tekintem a forrás adatainak értékelését is.

A nyelvjárás-történeti kutatás a névösszeírások esetében szinte kizárólag a hangtant érinti, ahogy azt például ÖRDÖG FERENC 18. századi Zala megyei névizsgálatai is jól jelzik (2008: 245). Összeírásomban összesen 62 név esetében mutatható ki valamilyen nyelvjárási sajátosság, amelyből 18 a helynévi, 38 a családnévi, 5 a keresztnévi, valamint 1 a községi példa.

A magánhangzókat érintő hangtani sajátosságok közt figyelemre méltó a köznyelvi illabiális *á* – nyelvjárási labiális *ā* párhuzam, amelyre a legtöbb példa mutatkozik a conscriptióban, jól mutatva ezzel azt, hogy egy olyan jelenségről van szó, amely ma mind a négy palóc nyelvjárási tömbben megfigyelhető. A labiális *ā* hangot a nemesi összeírásban a scriptor az *a* grafémával jelöli. Tény, hogy az *á* graféma ékezetének elhagyása a scriptor következtelen ékezethasználata is utalhat. Ezt alátámasztani látszik, hogy szókezdő helyzetben a hosszú magánhangzó jelölése minden esetben a rövid magánhangzó betűjével történik (vö. *Eliásy*, *Ujlaki* családnevek). Emellett két esetben feltehetően a következtelen ékezethasználat miatt találkozhatunk a *Horvath* ~ *Horváth*, *Nagybarkány* ~ *Nagybárkány* alakpárokkal. A labiális *ā* megléte mellett szólnak azonban azok a tények, hogy az érintett szavakat tekintve következtelen a mellékjelhasználat. A nyelvjárás-terület egyik legjellegzetesebb sajátossága lévén az alábbi szavakban nagy bizonyossággal labiális *ā*-t használhatott a beszélő, ráadásul az *á* hang labiális ejtése éppen az *a* graféma által jelölt hanghoz közelít. Mindemellett összesen három esetben vitatható az alsó nyelvállású veláris magánhangzó labiális volta. A jelenségre példák az alábbi szavak:

A *Babóczy* családnév a *Bábocz* helynév *-i* képzős származéka (Csánki-index 73).

A *Bottyán* családnév a *Bottyán* régi világi személynév alaki megfelelője (RMCsSz.).

A *Halaczy* családnév a *Halács* helynévből *-i* képzővel keletkezett *Halácsy* családnév megfelelője (RMCsSz.).

A *Kilian* családnév a *Kilián* régi egyházi személynév megfelelője (RMCsSz.).

A *Komaromy* családnév a *Komárom* helynév *-i* képzős származéka (Csánki-index 457).

A *Laczay* családnév a Zemplén megyei *Lácza* helynév *-i* képzős származéka (Csánki-index 499).

A *Laszlo* családnév nyilvánvalóan a *László* régi egyházi személynév megfelelője (RMCsSz.).

A *Macha* családnév a *Máté* vagy *Mátyás* személynevekből keletkezett *Mácsa* becézőnév, vagy a *Mácsa* helynév megfelelője (RMCsSz.).

A *Malnapataka* helynév a mai szlovákiai *Malinec* helynév magyar megfelelője, a történeti helységnévtárban *Malnapataka* és *Málnapataka* alakban is szerepel (MTH. 176–7).

A *Mariassy* családnév a *Máriás* régi világi személynév *-i* patronimikum-képzős alakja (RMCsSz.).

A *Markus* családnév a *Márkus* régi egyház személynév megfelelője (RMCsSz.).

A *Pongracz* családnév a *Pongrác* régi egyházi személynév megfelelője (RMCsSz.).

A *Tamasi* helynév másképpen *Losonctamási*, a mai szlovákiai *Tomášovce* település, a történeti helységnévtár említ *Tamasi* és *Tamási* alakokat is (MTH. 234–5).

A *Varsany* a mai *Varsány* helynév megfelelője, a történeti helységnévtárban *Varsany* és *Varsány* formában is elfordul (MTH. 144–5).

Az alábbi három esetben szókezdő helyzetben kétséges a labiális *ā* megléte a fent említettek miatt:

Abel, l. *Ábel* régi egyházi személynév (RMCsSz.).

Agoston, l. *Ágoston* régi egyházi személynév (RMCsSz.).

Arvay családnév, amely az *Árva* helynév *-i* képzős származéka (RMCsSz.).

A másik sajátosság, amely mindegyik palóc nyelvjárási tömbre jellemző, a köznyelvi labiális *a* – nyelvjárási illabiális *ā* párhuzama. Az illabiális *ā* jelölése az *á* grafémával történt. Kutatásai alapján TÖRÖK GÁBOR rámutat arra, hogy a palóc nyelvjárás talán legjellegzetesebb fonémája, az illabiális *ā* történetileg kimutatható, annak helyén leginkább az *á* grafémával találkozhatunk, bár ritkán jelölték (TÖRÖK 1964: 52). Ezzel szemben az 1841-es összeírásban több családnévi és helynévi példát találni az illabiális *ā* ily módon történő jelölésére:

A *Gbelányi* családnév a Trencsén megyei *Gbelany* helynév *-i* képzős származéka (Csánki-index 297).

A *Járdánházy* családnév a Sáros megyei *Jardánháza* helynév *-i* képző származéka (Csánki-index 385).

A *Kajdácsy* családnév a Tolna megyei *Kajdacs* helynév *-i* képzős alakja (Csánki-index 393).

A *Kálmár* családnév a *kalmár* 'szatócs, kiskereskedő' közszó megfelelője (RMCsSz.).

A *Nagy Sztráczin* helynév CSÁNKINÁL *Sztracsin* (Csánki-index 800) alakban fordul elő, LELKES is ékezet nélkül, *Sztraczin* alakban adatozza (1998: 577).

A *Táb puszta* helynév egyértelműen az ékezet nélküli *Tab* helynév megfelelője (Csánki-index 806), de a történeti helységnévtár Nógrád megyei kötetében több esetben *Táb-* előtagként bukkan fel (MTH. 144–5).

A *Záy* családnév valószínűleg a *zaj* közszó megfelelője (RMCsSz.).

A *Gábi* családnév származtatható a Zaránd megyei *Gab* helynévből (Csánki-index 293), esetleg az egykori Bihar megyei *Gab* helynévből (RMCsSz.). Ebben az esetben a *Gábi* alakban fellelhető a jelölt, palóc illabiális *ā* hang. Ugyanakkor

a *Gábi* családnév KÁZMÉR szerint a *Gábor/Gábriel* régi egyházi személynév becézett alakja is lehet (RMCsSz.).

A 17. századi Nógrád megyei nyelvet vizsgáló GRÉCZI-ZSOLDOS ENIKŐ szerint a zárt *ĕ* és az illabiális *á* jelölése között szoros összefüggés mutatkozik (GRÉCZI-ZSOLDOS 2007: 50). A feltételezett zárt *ĕ* hang 17. és 19. századi jelölésében nyilvánvaló egyezést láthatunk. A hangot — ahogy arra TÖRÖK GÁBOR is rámutat (1994: 436) — különböző forrásokban minden esetben valamilyen mellékjeles *e* grafémával, az általam vizsgált összeírásban az *é* betűvel jelölte a scriptor. A fentebb tárgyalt illabiális *á* és a zárt *ĕ* hangok jelölése közti hasonlóság abban áll, hogy az *á* hanghoz hasonlóan a zárt *ĕ* esetén is az ejtés az *é* hang ejtéséhez közelít, így az *é* grafémával való jelölés magától értetődő. Az *é* betűvel jelölt zárt *ĕ* hangra négy (köztük három helynévi) példa található:

A *Dejtár* helynév a történeti helységnévtár adatai alapján egy kivétellel *Dejtár* alakban fordult elő Nógrád vármegyében 1773 és 1808 között (MTH. 42–3). Figyelemre méltó azonban, hogy az összeírásból is szerepel a *Dejtár* alak. Ebből arra következtettek, hogy ez utóbbi esetén nem, míg az előbbinél jelölte az adatot lejegyző személy a sajátos ejtészérváltozatot.

Az *Endréfalva* helynév a Csánki-indexben kizárólag *Endrefalva* alakban ismert (242), az összetett szó első tagja pedig nyilvánvalóan az *Endre* személynév (LADÓ-BÍRÓ 2000: 53).

A *Gédeon* keresztnév a *Gedeon* régi egyházi személynév megfelelője (RMCsSz.).

A *Zelené* helynév ma Szlovákiában szintén *Zelené* alakban használatos, viszont CSÁNKI csak a *Zelene* alakot adatozza (Csánki-index 923).

A palóc nyelvjárások ma általában illabiális jellegűek, de helyenként az *ö*-zésre is akad példa (vö. KISS 2001: 283), így az a két adat, amely a 19. századi összeírásban felbukkan, talán éppen ezt támasztja alá. Látni kell azonban, hogy nem az egész nyelvjárást átfogó jelenséggel van dolgunk, mivel egyes nevek esetén (pl. a *Veres* családnévben) nem találhatjuk meg az összeírásban az *ö*-ző alakot. Meg kell azonban jegyezni, hogy a területen nem tipikus nyelvjárási sajátosság lévén az *ö*-ző alak, egy másik nyelvjárási területről való származásra is utalhat, amelyet jelen esetben csak családtörténeti kutatás igazolhatna biztosan. A három névtípus (családnév, keresztnév és helynév) közül leginkább a családnév az, amely a más nyelvjárási területről való származás feltételezéséhez releváns bizonyítékként szolgálhat. Az összeírásban fellelt mindkét név családnév:

A *Szögh* családnév a *Szegh* ~ *Szeg* név *ö*-ző ejtésű megfelelője, motivációja pedig a *szög* ~ *szeg* közszó mint barna hajszip jelölője lehet (RMCsSz.).

A *Garamszöghy* családnév a Zólyom megyei *Garamszeg* helynév *-i* képzős származéka (RMCsSz.).

Ugyancsak a labialitás–illabialitás kérdéséhez tartozik az *i* ~ *ü* hangok szembenállásának kérdése. A 17. századtól kezdve sok esetben szinkron variánsként

jelenhettek meg egymás mellett az *i*-s és az *ü*-s alakpárok (RÉVAY 1999: 99), a palóc nyelvjárás erősen illabiális volta miatt ebben a nyelvjárási régióban nagy valószínűséggel az illabiális alak használata volt erőteljesebb:

A *Sille* családnév a *Süle*, *Sülye* stb. családnevek megfelelője (RMCsSz.), ezek az alakok az összeírásban nem szerepelnek.

A *Bikki* családnév minden bizonnyal a *Bükki* ~ *Büki* név megfelelője. A *Bikki* családnév feltehetően a CSÁNKINÁL Borsod megyében adatolt *Bikk* helynévből származtatható (Csánki-index 118). KÁZMÉR MIKLÓS rámutat arra, hogy a *Bikki* név a *Bikk*, *Bük* ~ *Bükk* helynevek *-i* képzős alakja is lehet (RMCsSz.). Következésképpen az is feltételezhető, hogy a *Bikki* családnév első szótagjának magánhangzója a *Büki* ~ *Bükki* nevek *ü* hangjának illabiális megfelelője, ami ebben az esetben palóc nyelvjárási sajátosságra utal.

Az *é*-vel szembeni zárt *i*-zés, amely ma főleg a palóc nyelvjárások nyugati tömbjének jellemzője (vö. KISS 2001: 284), a nemesi összeírásban is markánsan mutatkozik, hiszen családnévben, keresztnévben és helynévben is előfordul:

A *Borsosberinke* helynév *-berinke* névelemében a 18. és 19. század fordulóján a második szótag magánhangzója *é* és *i* hangként is megjelent, az összeírásban csak a zártabb *i* hang kerül elő (MTH. 164–5).

Az *Euzíbiusz* keresztnév, amelyből a magyar *Özséb* keresztnévünk származik, a latin *Eusebius* név alakváltozata (LADÓ–BÍRÓ 2000: 100). Az 1944-es „Martyrologium Romanum” 16 *Eusebius* nevű szentet említ, de *Eusibius* alakot nem adatul (421), így a conscriptióban adatolt névváltozat minden bizonnyal az *é*-vel szembeni *i*-ző alakot tükrözi.

A *Foltín* családnév az összeírásban *Foltény* alakban is előfordul, így valószínűsíthető, hogy az előbbi az utóbbinak *i*-ző alakváltozata.

A *Híhalom* helynév a *Héhalom* Nógrád megyei településnév alakváltozata (Csánki-index 342).

A *Píry* helynév a Nógráddal szomszédos Hont vármegyéből származó *Pér* helynév *-i* képzős származéka (RMCsSz.).

A *Piliny* helynév CSÁNKINÁL kizárólag a *Piliny* alakban jelenik meg (Csánki-index 670), ma viszont a *Piliny* és *Pilény* alakok is ismertek (LELKES 1998: 479), ráadásul az összeírásban is előkerül a *Pilény* alak.

Az *a*-val szembeni zárt *o*-zás nem kifejezetten palóc nyelvjárási sajátosság, két családnévben azonban képviselteti magát az 1841-es Nógrád megyei nemesi összeírásban. TÖRÖK GÁBOR és GRÉCZI-ZSOLDOS ENIKŐ említést tesz arról, hogy a 16. századig a Börzsöny-vidéki nyelvemlékekben meglehetősen gyakori ez a jelenség. Ezt TÖRÖK GÁBOR azzal magyarázza, hogy az elsősorban nyugati területekre jellemző párhuzam a palóc nyelvjárás nyugati szegmensében jelentkező sajátosság, ám ezt GRÉCZI-ZSOLDOS ENIKŐ 17. századi példái cáfolni látszanak (GRÉCZI-ZSOLDOS 2007: 73), saját példáim előfordulási helyei közül az egyik (Tereske) közel esik ehhez a területhez. Az *a*-val szembeni *o*-zás esetén

azonban azt is feltételezhetjük, hogy bizonyos szavakban a zártabb *o* alak éppen egy a nyíltabbá válás előtti archaikusabb nyelvállapotot tükröz. A zárt *o*-zást mutató adatok:

A *Gosztonyi* családnév, amely KÁZMÉR szerint kétféle motivációval bírhat, egyfelől a *Gaszton* ~ *Gosztton* régi egyházi személynév, másrészt a Vas megyei *Gasztony* helynév *-i* képzős származéka lehet (RMCsSz.). Korábban CSÁNKI a települést *Gasztony* és *Goszttony* alakban is adatozza, így nem zárható ki az a lehetőség sem, hogy nem következik be a nyíltabbá válás (Csánki-index 297, 312).

A *Mazsáry* családnév valószínűleg a *mozsár* közszó származéka.

Az *o*-val szembeni *a*-zás jelensége szintén nem palóc nyelvjárási vonás lehetett, ma sem jellemzi a palóc nyelvjárásokat, sokkal inkább a 16. századi végi, 17. századi magyar nyelv nyíltabbá válási tendenciájára utal (GRÉCZI-ZSOLDOS 2007: 72). Az összeírás egyértelműen *a*-zást mutató szavai:

Az *Esztergami* családnév, amely nyilvánvalóan az *Esztergom* helynévvel áll korrelációban (RMCsSz.).

A *Pacalay* családnév, ami a Nyitra vármegyei *Pacolaj* helynév *-i* képzős származéka: *Pacolaj* > *Pacolai* ~ *Pacalai* (RMCsSz.).

A *Siraky* családnév a *Sirok* Heves vármegyei helynév (Csánki-index 748) *-i* képzős származékának megfelelője.

A nemesi összeírás névanyagának mássalhangzóit érintő nyelvjárási sajátosságok köre a magánhangzókéhoz viszonyítva sokkal szűkebb. A palóc nyelvjárásokra legjellemzőbb, a mássalhangzók minőségi tulajdonságát érintő változás a palatalizáció. Ennek megfelelően a legtöbb példa az *n* ~ *ny* hangviszonyban mutatkozik, azon belül is az *n* > *ny* palatalizációra találhatunk több adatot:

A *Belányi* családnév a Trencsén megyei *Belan* vagy a Hunyad megyei *Belán* helynév (Csánki-index 101) *-i* képzős származéka.

A *Bogdány* családnév bizonyosan régi világi személynév, amely *Bogdán* alakban is elterjedt volt (RMCsSz.).

A *Foltény* családnév az összeírásban *Foltín* alakban is előfordul. A két név valószínűleg korrelációban áll egymással, következésképp a *Foltény* alak végén található *ny* hang nyelvjárási palatális ejtészváltozatként értelmezhető.

Az *Istvány* keresztnév az *István* (LADÓ-BÍRÓ 2000: 70) megfelelője.

Az *Iványi* családnév vagy az *Iván* helynév (Csánki-index 376) *-i* képzős, vagy az *Iván* régi egyházi személynév patronimikumképzős alakja (RMCsSz.).

A *káplány* közszó a *káplán* szó megfelelője.

A *Kolínyi* családnév a Szepes megyei *Kolinfalva* helynév *Kolin* előtagja *-i* képzős származékának megfelelője (Csánki-index 456).

Az *Ozdiny* helynevet CSÁNKI kizárólag *Ozdin* alakban adatozza (Csánki-index 638), a történeti helységnévtár 1773 és 1808 között a szóvégi palatalizált *Ozdiny* alakot is ismeri (MTH. 184–5).

A *Szentiványi* családnév a mai szlovákiai *Liptovský Ján* település magyar *Szentiván* (vö. FNESz. *Szentiván*) megfelelőjének *-i* képzős származéka lehet, vagy

valamelyik *Szentiván* névelemet tartalmazó helynévből (Csánki-index 781–2) születhetett azonos módon.

A *Szinyo bánya*, másképpen *Szinóbánya* helynevet a 18. és 19. század fordulóján a történeti helységnévtár *Szino-Bánya* és *Szinyo-Bánya* alakban is adatolja (MTH. 194–5), de az összeírásban csak a palatalizált változat szerepel.

Az *Urbányi* családnév az *Orbán* ~ *Urbán* régi egyházi személynév *-i* képzős származéka (RMCsSz.).

A *Kabrány* családnév az összeírásban *Kabrán* alakban is előfordul. A név motivációja ismeretlen, esetleg szláv etimonra megy vissza.

A palatalizáció mellett a *ny* > *n* depalatalizációra is található példa a nemesi összeírás hely- és családnévei között annak ellenére, hogy ez a hangváltozás nem jellemzi a palóc nyelvjárásokat. Az *n* és *ny* hangok ómagyar kori történetére visszatekintve közelebb kerülhetünk a jelenség megértéséhez. Az ómagyar korban az *n* hang magánhangzó előtt és szó végén általában palatalizálódott, viszont mássalhangzó előtt a palatalizáció rendszerint elmaradt (vö. BÁRCZI–BENKŐ–BERRÁR 1967/1999: 11, 122). Ezzel hozható összefüggésbe a nemesi összeírásban található *Borsosberinke* helynév, amely nyilvánvalóan a mai Nógrád megyei *Karancsberény* helynevünkkel áll korrelációban (MTH. 164–5). A *Berin* ~ *Berén* alak a *Berény* név alakváltozataként megkapta a *-ke* kicsinyítő képzőt. A depalatalizáció ebben az esetben törvényszerűen bekövetkezik, hiszen az *ny* és *k* hangok képzési helye eltér. A palatális nazális *ny* képzési helye az utána álló veláris *k* hatására hátrébb tolódik, így a képzés helye szerint ahhoz részlegesen hasonulva veláris nazálisként (*η*) realizálódik: *ny* + *k* > *η* + *k*. (Ez a változás azonban nemcsak a palóc nyelvjárásban következhetett be.)

A *Csákánháza* helynév a CSÁNKI-nál adatolt Nógrád megyei *Csákányháza* név megfelelője (Csánki-index 184).

Külön kell szólni a *Divény* helynévről, amely a nemesi összeírásban *Divén* alakban is előfordul. A FNESz. szerint a mai szlovákiai *Divín* (magyarul *Divény*) helynév szláv eredetű, a szerbhorvát és szlovén *Divin* helynévvel, a szlovák *Divín* helynévvel, illetve a cseh *Divín* személynévvel áll korrelációban (FNESz. *Divény*). CSÁNKI a helynevet palatális *ny* hanggal nem adatolja (Csánki-index 212), a 19. század fordulóján viszont jobbra palatális *ny* hangra végződik a név (MTH. 208–9). Ebből arra következtethetünk, hogy a 19. századot megelőzően a név utolsó mássalhangzója palatalizálódott, a 19. század közepén így a palatalizált *Divény* alak tekinthető az általános alakváltozatnak, helyenként azonban — a név szláv etimológiájából következően talán éppen a magyar–szlovák kettősnyelvű beszélők körében — megőrződött a *Divén* változat is.

A mássalhangzók időtartamával kapcsolatos változások közt a geminációra két példa mutatkozik a nemesi összeírás helynevei között:

A *Szóllós* helynév a mai *Mátraszóllós* megfelelője, a történeti helységnévtár rövid *l* hanggal is több alkalommal adatolja (MTH. 140–1), a nemesi összeírásban kizárólag a geminált alakváltozatra van példa.

A *Lossonc* helynév nyilvánvalóan a mai szlovákiai *Lučenec*, magyarul *Losonc* helynév megfelelője, a történeti helységnévtárban (MTH. 222–3) és CSÁNKINÁL is (Csánki-index 518) megjelenik a geminált alak. GRÉCZI-ZSOLDOS ENIKŐ Szenczi Molnár Albertre hivatkozva megjegyzi, hogy az *-s* végű melléknevek módhatározói *-an/-en/-on* ragok előtt az *-s* végződést megkettőzik. Feltételezhetően ennek analógiájára következhetett be a *Losonc* helynévben is az *s* hang geminációja (GRÉCZI-ZSOLDOS 2006: 84).

A bevezetésben említést tettem arról, hogy az a tény, hogy egy névnek több alakváltozata is szerepel az összeírásban, nem annyira a scriptor következtetésére, hanem éppen annak pontos, a kiejtést tükröző írására is utalhat. Jó példa erre a nemesi összeírásban a *Molnár* és *Mónár* családnevek esete. Biztosra vehető, hogy nem véletlen elírásról van szó, hanem szándékosan különítette el a két alakot a scriptor. A családnevek táblázatba foglalva, alfabetikus rendben vannak feltüntetve a conscriptióban, személyenként egymás alá rendezve. Az azonos családnevet nem írta le minden alkalommal a scriptor, csak ha új oszlopot vagy oldalt kezdett, vagy jelen esetben, amikor az adott név egy alakváltozata került sorra.

Az *l* pótlónyúlásos kiesése a palóc nyelvjárás déli és keleti tömbjében ma is ismert jelenség (vö. KISS 2001: 285–6), erre példa a *Mónár* családnév, amely a *Molnár* névből keletkezett oly módon, hogy az *l* kiesett, ezzel együtt az előtte álló *o* magánhangzó hosszú lett.

A mássalhangzó-torlódás feloldására is akad példa az összeírásban. Ezen a területen ez gyakori jelenség lehetett a 19. században is, hiszen a szlovák nyelv fonotaktikai szabályaival ellenben a magyar nyelv egyes mássalhangzók egymás mellé kerülését gyakran úgy küszöböli ki, hogy közéjük egy ejtéskönnyítő magánhangzót helyez:

A *Maráz* családnév feltehetően a szláv *Mraz* családnév alakváltozata (vö. pl. LPH. 445).

A nemesi összeírások névanyaga lehetőséget ad egy tipikusan palóc morfológiai jelenség igazolására. A palóc manapság is előszeretettel használ kicsinyítő képzőket, ahogy azt az alábbi 19. századi példán láthatjuk:

A *Borsosberinke* helynév utótagja a *Berinke* ~ *Berénke*, amely a korábbi *Berén* ~ *Berény* *-ke* képzős változata.

3. Összegzésként elmondható, hogy az 1841-ből származó Nógrád megyei nemesi összeírás történeti dialektológiai forrásként is felhasználható. A ma is jellemző főbb palóc hangtani nyelvjárási jelenségek mindegyikére akad példa, és ezek — összhangban más, hasonló tárgyú kutatásokkal — tovább árnyalják a 19. századi nyelvhasználatra vonatkozó ismereteinket.

FÖLDI GÁBOR

Irodalom

- BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND–BERRÁR JOLÁN (1967/1999): *A magyar nyelv története*. Tizenegyedik kiadás. Budapest.
- DEME LÁSZLÓ (1953): *A magyar nyelvjárások néhány kérdése*. Nyelvtudományi Értekezések 3. szám. Budapest.
- Csánki-index = ÖRDÖG FERENC, *Helynévmutató Csánki Dezső történelmi földrajzához*. Budapest, 2002.
- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Negyedik, bővített és javított kiadás. Budapest, 1988.
- GRÉCZI-ZSOLDOS ENIKŐ (2007): *Nógrád vármegye nyelve a XVII. században*. Salgótarján.
- HEGEDŰS ATTILA (1986): Történeti szociolingvisztika? *Magyar Nyelv* 82: 438–41.
- KISS JENŐ (2001), *Magyar dialektológia*. Budapest.
- LADÓ JÁNOS–BÍRÓ ÁGNES (2000): *Magyar utónévkönyv*. Budapest.
- LELKES ANDRÁS (1998): *Magyar helységnév-azonosító szótár*. Baja.
- LPH. = *Lexik Prezimena Socijalističke Republike Hrvatska*. Zágráb, 1976.
- Martyrologium Romanum*. Róma, 1944.
- MTH. = *Magyarország történeti helységnévtára. Nógrád megye (1773–1808)*. Szerk. HLAVÁCSNÉ KÉRDŐ KATALIN. Budapest–Salgótarján.
- ÖRDÖG FERENC (2008): A készülő XVIII. századi zalai személynévtár családneveinek nyelvjárás-történeti hasznosításáról. In: UŐ, *Válogatott tanulmányok*. Szerk. KISS JENŐ. Nagykanizsa.
- RÉVAY VALÉRIA (1999): Adalékok az északkeleti nyelvjárás XVII. századi történetéhez: *Magyar Nyelvjárások* 36: 95–106.
- RMCsSz. = KÁZMÉR MIKLÓS, *Régi magyar családnevek szótára. XIV–XVII. század*. Budapest, 1993.
- TÖRÖK GÁBOR (1964): *A Börzsöny-vidék nyelvjárástörténetének települési háttere*. Nyelvtudományi Értekezések 45. szám. Budapest.
- TÖRÖK GÁBOR (1994): A középpalóc *e/ë* szembenállás újkori történetéből: *Magyar Nyelv* 90: 435–6.